

भारतातील बहुसांस्कृतिकता: वर्तमान स्थिति आणि समकालीन आव्हाने

* डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील ,

* तत्त्वज्ञान विभागप्रमुख , पद्मश्री विखे पाटील महाविद्यालय, प्रवरानगर ता. राहाता जि. अहमदनगर

सारांश:

बहुसांस्कृतिकता ही विविध वंश, राष्ट्रीयता, भाषा, धर्म, वर्ग, लिंग या सर्वांचे एकत्रीकरण आहे. 'भिन्न भिन्न संस्कृतीतील लोकांना एकच समान अधिकार आहेत' असा हा दृष्टिकोन आहे. सर्वजण सहभागी होऊ शकतील अशी समान राजकीय संस्कृती गृहीत धरण्याच्या दिशेने ते सज्ज आहे. बहुसांस्कृतिकता हा सांस्कृतिक सहअस्तित्वाचे समर्थन करते. बहुसांस्कृतिकता हे एकाच अधिकारक्षेत्रात विविध संस्कृतींचा स्वीकार या पुराव्याचे तत्त्वज्ञान आहे, भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. हे बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक आणि वांशिक गटाचे मिश्रण आहे. भारतात असलेल्या प्रत्येक राज्याची केवळ त्यांची भाषाच नाही तर तेथील लोकांच्या वेगवेगळ्या खाण्याच्या सवयी, वस्त्र परिधान करण्याची पद्धती, धर्म, संस्कृती या सर्व गोष्टीत भिन्नता आहेत. भारताची सांस्कृतिक विविधता ही त्याच्या प्रदीर्घ इतिहासाने भौगोलिक घटकाने व विविध लोकसंख्येने जतन केली आहे. भारत हा ऐतिहासिकदृष्ट्या बहुसांस्कृतिक समाज आहे. उत्तर-पूर्व हे जगातील सर्वात सांस्कृतिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण क्षेत्रांपैकी एक आहे. यात सुमारे २०० जमातींच्या लोकांचे निवासस्थान आहे. विविधतेतील एकता हा शब्द प्रादेशिक भूप्रदेशाशी तंतोतंत जुळतो.. ईशान्येकडील प्रत्येक भाषिक समुदाय हा त्यांच्या आकार आणि लोकसंख्या विचारात न घेता त्यांच्या संस्कृतींचे पालनपोषण करतो. हा लेख भारतीय समाजातील बहुसांस्कृतिकता, वांशिक गट आणि त्याची समकालीन आव्हाने पाहण्याचा एक प्रयत्न आहे.

कीवर्ड : बहुसांस्कृतिकता, एकत्रीकरण, भारतीय समाज, विविधता, समकालीन आव्हाने, वांशिक गट

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

परिचय:

बहुसांस्कृतिकता हा शब्द तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र व राज्यशास्त्राच्या समकालीन संकल्पनांपैकी एक महत्त्वाचा आहे. बहुसांस्कृतिकतेचा संस्कृतीशी जवळचा संबंध आहे. संस्कृतीचा अर्थ म्हणजे सामायिक जीवनपद्धती, सामायिक विश्वास, सामायिक विचार करण्याच्या पद्धती आणि आपल्या सभोवतालच्या जगाचे आकलन ज्यामध्ये आपण इतरांना आणि स्वतःला वेगवेगळ्या आधारावर बसवतो. संस्कृती हे मानवी समाजाच्या वैशिष्ट्यांपैकी एक आहे. प्रत्येक समाजाची स्वतःची संस्कृती असते.परंतु आजच्या या समाजात असे दिसून येते की समाजात विविध संस्कृतीचे लोक असतात. समाजात विविध संस्कृतींच्या अस्तित्वामुळे बहुसांस्कृतिकतेचा उदय झाला. ही बहुसांस्कृतिकता मानवी जीवन आणि विचारांचे तुकडे करणाऱ्या आधुनिक युगात संपूर्णतेची

भावना पुनर्संचयित करण्याचा प्रयत्न करते. हे अल्पसंख्याक समुदायांना सर्वसामान्य संस्कृतीमध्ये त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक एकात्मतेची पातळी वाढवून समाजात पूर्णपणे सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करते. सांस्कृतिक विविधतेचा संदर्भ देण्यासाठी बहुसांस्कृतिकता ही वर्णनात्मक संज्ञा म्हणून घेतली गेली आहे. एक मानक शब्द म्हणून ते सकारात्मक समर्थन दर्शवते अगदी जातीय विविधतेचे विस्तृतीकरण देखील विशेषतः भिन्न गटांना आदर आणि मान्यता यावर आधारित आहे.

एक संकल्पना म्हणून बहुसांस्कृतिकवादः

‘बहुसांस्कृतिकता’ या संकल्पनेचा शाब्दिक अर्थ आहे ‘संस्कृतींची बहुविधता’. अनेक भिन्न संस्कृती एकाच देशात शांततेने आणि समानतेने एकत्र राहू शकतात ही संकल्पना आहे. एखाद्या समाजात किंवा देशात आपल्याला विविध धर्म, भाषा, वंश आणि संस्कृतीचे लोक दिसतात. त्यांच्या भिन्न धार्मिक विश्वास आहेत, भिन्न भाषा बोलतात आणि त्यांची संस्कृती भिन्न आहे. बहुसांस्कृतिकता ही बहुलता आणि संस्कृती, परंपरा, धर्म इत्यादींची विविधता ओळखते आणि पुष्टी करते. हे या विविध संस्कृतींना समान आदर देते. समाजातील विविधता. ‘बहुसांस्कृतिकता’ हा शब्द सर्वप्रथम स्विस देशाने १९५७ मध्ये चार बोलल्या जाणाऱ्या भाषा आणि भिन्न धर्मांसह ओळखण्यासाठी वापरला. हे पुन्हा १९६० च्या दरम्यान यूएसएच्या न्यूयॉर्कमध्ये विकसित केले गेले. ७० च्या दशकात ही संकल्पना ऑस्ट्रेलिया आणि कॅनडामध्ये पोहोचली ज्यांनी स्वतःला बहुसांस्कृतिक राज्ये म्हणून अधिकृतपणे घोषित केले. नंतर ते पश्चिम युरोपला पोहोचल्यानंतर. परंतु एकंदरीत बहुसांस्कृतिकतेच्या संकल्पनेला १९८८ च्या कॅनेडियन बहुसांस्कृतिक कायद्याद्वारे प्रथम कायदेशीर अंमलबजावणी मिळाली.

बहुसांस्कृतिकतेची मुख्य वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेतः

- १) बहुसांस्कृतिकता संस्कृतींच्या बहुविधतेवर विश्वास ठेवते.
- २) ही एक अशी संकल्पना आहे ज्यात अनेक भिन्न संस्कृती एकाच देशात शांततेने आणि समानतेने सहअस्तित्वात राहू शकतात हे दर्शवते.
- ३) ते समाजातील सर्व संस्कृतींना समान मानते आणि स्वीकारते.
- ४) एक बहुसांस्कृतिक समाज भिन्न सांस्कृतिक आणि धार्मिक गटांना समान दर्जा प्रदान करतो.
- ५) हे समाजातील सर्व प्रकारच्या लोकांना समान आदर देते.
- ६) बहुसांस्कृतिकता लोकांना इतर संस्कृतींबद्दल सहिष्णुता आणि शांतीची भावना प्राप्त करण्यास मदत करते.
- ७) हे आम्हाला इतर संस्कृतींच्या लोकांशी जोडण्यास आणि त्यांच्याशी सहकार्य कसे करावे हे जाणून घेण्यास मदत करते.

बहुसांस्कृतिकता आणि लोकशाहीः

वांशिक समूह असलेली राज्ये किंवा राजकारणातील सांस्कृतिक बहुलता हा समकालीन राजकारणातील एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. विशेषतः बहु—वांशिक आणि बहु भाषिक किंवा बहु सांस्कृतिक फरक ही समकालीन समस्या आहेत ज्यामुळे लोकशाही मानदंड आणि नियमांना धोका निर्माण झाला आहे. हे मतभेद अधिक मजबूत होतात आणि काहीवेळा तर हे मतभेद राजकीय

भांडणाचे कारण बनतात. राज्याच्या बदलत्या सामाजिक व्यवस्थेचा परिणाम म्हणून विविध राजकीय आणि सामाजिक संघर्षांचे स्रोत बनले आहेत. विविध कारणांमुळे बहु-जातीय आणि बहु सांस्कृतिक समुदाय सामाजिक-राजकीय चळवळीकडे वळले आहेत. किंबहुना, या चळवळींचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे त्यांची ओळख नष्ट होण्याचे संकट होय. परिणामी बहुजातीय अल्पसंख्याकांनी आयोजित केलेल्या विविध जातीय चळवळी पहाव्या लागतात. या चळवळींमुळे समकालीन राज्यांतील लोकशाही सरकारांना गंभीर धोका निर्माण झाला आहे.

बहुसांस्कृतिकतेचा लोकशाहीशी जवळचा संबंध आहे. सामान्यतः आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत बहुसंख्याकांची संस्कृती ओळखली जाऊ शकते आणि अल्पसंख्याक संस्कृतींना बहुसंख्याकांच्या संस्कृतीपासून वेगळे मानले जाते. बहुसांस्कृतिकतेने सामान्यतः अल्पसंख्याकांना राज्यव्यवस्थेत समान दर्जा आणि स्थान देण्यावर भर दिला. येथे आपण कॅनडातील शीख लोकांना पगडी परिधान करण्याचे उदाहरण घेऊ शकतो. कायदेशीररीत्या त्या देशात, सरकारने मोटरसायकल चालक आणि प्रवासी दोघांनीही हेल्मेट परिधान करणे सक्तीचे असल्याचे घोषित केले. पण कॅनडात राहणाऱ्या शीख लोकांनी गाडी चालवताना हेल्मेट वापरता येणार नाही अशी मागणी केली आणि कॅनडाच्या सरकारने केवळ त्यांच्या पारंपारिक संस्कृतीचा आदर करण्यासाठी त्यांची मागणी मान्य केली. याशिवाय, भारतीय संविधानाने भारतातील प्रत्येक सांस्कृतिक समुदायांना सांस्कृतिक अधिकार दिले आहेत. संविधानात “भारताच्या प्रदेशात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या नागरिकांच्या कोणत्याही विभागाला स्वतंत्र भाषालिपी किंवा स्वतःची संस्कृती असल्यास ती जतन करण्याचा अधिकार असेल.”

सध्याच्या काळात उदारमतवादी लोकशाहीत विविध राजकीय पक्षांनी निवडणुका जिंकण्यासाठी संस्कृतीला आपला राजकीय मुद्दा बनवले आहे. विविध बहुसांस्कृतिक समुदायांमध्ये सांस्कृतिक संघर्ष निर्माण करण्यास अजिबात संकोच वाटत नाही. लोकांमधील सांस्कृतिक फरकांमुळे अनेक वांशिक चळवळी निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे अशा परिस्थितीत बहुसांस्कृतिकता महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते कारण ती सर्व वैविध्यपूर्ण संस्कृतींना मान्यता व समान दर्जा देते आणि येथे, आपण असे म्हणू शकतो की विविध उदारमतवादी लोकशाही देशांची सरकारे या बहु-जातीय आणि सांस्कृतिक समुदायांना समान अधिकार देण्यात काही प्रमाणात यशस्वी झाली आहेत.

भारतातील बहुसांस्कृतीवादः

भारतातील बहुसांस्कृतिकतेची प्रथा अमेरिका आणि इतर पाश्चात्य देशांपेक्षा खूपच वेगळी आहे. फरक हा आहे की जेथे पाश्चात्य विकसित देशांना परदेशी किंवा अंतर्गत स्थलांतरित सांस्कृतिक अल्पसंख्याक समुदायांना न्याय देण्यासाठी त्यांचे बहुसांस्कृतिक धोरण स्वीकारावे लागते परंतु भारतीय सांस्कृतिक विविधता ही नैसर्गिक किंवा आनुवंशिक सांस्कृतिक विविधता आहे. भारतीय समाज “विविधतेमध्ये एकता” या संकल्पनेवर आधारित आहे. आपल्या प्रदीर्घ इतिहासात भारताला जगभरातून अनेक लोक मिळाले आहेत. ते व्यापारी स्थलांतरित, आक्रमक प्रवासी म्हणून येथे आले आणि येथे कायमचे स्थायिक होऊ लागले. म्हणून, भारतामध्ये प्रत्येकाच्या स्वतःच्या खाद्य सवयी, भाषा, पोशाख, धर्म, जाती आणि प्रदेश असलेले लोक मोठ्ठ

प्रमाणात असूनही ते एकाच नागरी संस्कृतीचा एक भाग म्हणून येथे राहतात. आता, भारतात १८०० हून अधिक भाषा आहेत (त्यापैकी ४०० हून अधिक बोलल्या जाणार्या भाषा आहेत) आणि भाषा धर्म आणि जातीवर आधारित शंभरहून अधिक भिन्न समुदाय आहेत, त्यामुळे भारतीय समाजात बहुसांस्कृतिकता आहे. अनेक शतकांपासून हा देश परदेशी लोकांचे घर आहे. इ.स. ७ व्या शतकात मुस्लिम सैन्याने आक्रमण केले होते, याशिवाय युरोपियन स्थायिक १६ व्या शतकाच्या सुरुवातीस कोल्लम केरळमध्ये दाखल झाले होते. २००८ च्या जनगणनेनुसार एकूण हिंदू लोकसंख्या ८०.५%, इस्लाम १३.४%, ख्रिश्चन २.३: आणि शीख १९: आहे.

अशा प्रकारे आज भारतात अस्तित्वात असलेल्या धार्मिक विश्वास प्रणालीची विविधता आपण पाहतो. येथे, ही बहुसांस्कृतिक व्यवस्था भारतीय समाजात फायदेशीर आहे की नाही, असा वाद निर्माण होतो. असंख्य दंगली आणि हिंसेसह जातीय उदासीनतेचा भारताचा वाटा आहे. २००२ ची गोध्रा घटना आणि बाबरी मशीद प्रकरण हे कदाचित सर्वात कुप्रसिद्ध आहे. पुन्हा, आपण शिवसेनेचे उदाहरण घेऊ शकतो – या राजकीय पक्षाने महाराष्ट्रातील महाराष्ट्रीय लोकांचा प्रभाव आणि शक्ती वाढविण्यास मदत केली. त्यात महाराष्ट्र हा महाराष्ट्रीयनांचा आहे आणि त्यामुळे त्यांना स्थलांतरित किंवा बाहेरील लोकांपेक्षा प्राधान्य द्यायला हवे असा अजेंडा पुढे आला. भारताला आणखी एक जातीय हिंसाचाराचा सामना करावा लागला तो म्हणजे बाबरी मशीद प्रकरण. बाबरी मशीदीच्या विध्वंसाने धर्मनिरपेक्षता आणि बहुसांस्कृतिकतेचे अपयश पुन्हा दिसून आले. अशा प्रकारे आपण पाहतो की बहुसांस्कृतिक समाजाचे फायदे सध्या भारतीय समाजात नाहीत. आत्तापर्यंत, सांप्रदायिकता आणि धार्मिक भेदांच्या भीषणतेने संस्कृती आणि वारसा संपन्न देशाचा एक भाग फाडून टाकला आहे. परंतु असे म्हणता येईल की आधुनिक शिक्षण आणि तरुण पिढीच्या जागतिकीकरणामुळे आपण अशा युरोपियन जगाकडे वाटचाल करू शकू जिथे सांस्कृतिक फरक अस्तित्वात नसतील.

भारतातील बहुसांस्कृतीवादाची आव्हाने:

१९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीस बहुसांस्कृतिक चळवळीची सुरुवात प्रथम कॅनडा आणि ऑस्ट्रेलिया नंतर नै, न्ज , यूके, जर्मनी आणि इतरत्र झाली. भारत हा ऐतिहासिकदृष्ट्या बहुसांस्कृतिक समाज आहे. भारतात सुमारे १,६३२ विविध भाषा आणि बोली आहेत. भारतीय राज्यघटनेत २२ अधिकृत भाषा आहेत आणि २०११ च्या जनगणनेच्या अहवालात असे घोषित करण्यात आले आहे की सुमारे ७९.८०: लोकसंख्या हिंदू, १४.२३: मुस्लिम, २.३: ख्रिश्चन, १.७२: शीख, ०.७: बौद्ध, ०.३७: जैन आणि ०.६६: इतर धर्म आहेत. भारतीय राज्यघटनेने राज्य हे धर्मनिरपेक्ष असल्याचे घोषित केले असूनही समाजय धर्म, भाषा आणि इतर अशा घटक सार्वजनिक क्षेत्रात टिकून आहेत..

भारताच्या सांस्कृतिक घटकांमध्ये सर्वधर्मसमभाव, विविधतेत एकता, वसुधैव कुटुंबकम या विचारधारा आहेत. हे घटक बहुसांस्कृतिकतेच्या तत्त्वांमध्ये कुठेतरी दिसतात. भारतीय संविधानाने अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणाशी संबंधित तरतुदी प्रदान करून आणि वंश, धर्म, जात यावर आधारित भेदभाव रोखून बहुसांस्कृतिकतेचे पालन केले आहे.

तथापि, हे खरोखरच दुःखद आहे की अलीकडच्या काळात, भारतातील बहुसांस्कृतिकता एक रणांगण बनली आहे.

बहुसांस्कृतिक समाजाची बीजे पेरण्यासाठी विविध सामाजिक चळवळी जबाबदार होत्या. धर्म, जातीच्या आधारावर अस्मितेचे विविध स्वरूपाचे राजकारण सुरू झाले व या अस्मितेच्या राजकारणाने "आपण आणि ते" ही संस्कृती निर्माण केली आहे. दहशतवादी हल्ल्यांच्या वारंवार घडणार्या घटनांमुळे हिंदू आणि मुस्लिम यांच्यातील बेबनाव वाढले आहे. इतर क्षेत्रातही कट्टरता वाढत आहे. भारतातील बहुसांस्कृतिकता सर्वांच्या भल्यापेक्षा विशिष्ट गटांच्या भल्याला प्राधान्य देते, अल्पसंख्याकांच्या हिताच्या बाजूने सामान्य भल्याला कमी करते. त्यातून वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीच्या लोकांमध्ये तणाव निर्माण होतो. बहुसांस्कृतिकतेमुळे भारतीय समाजात मूलगामी चळवळी होऊ शकतात. हे वेगवेगळ्या संस्कृतीतील भिन्न जाती आणि भिन्न धर्मातील लोकांच्या विविध गटांमध्ये तणाव निर्माण करते. बहुसांस्कृतिकता सर्व संस्कृतींना समानतेने स्वीकारते यात शंका नाही पण प्रत्येक वेळी नागरिकांवर दबाव येतो तेव्हा बहुसांस्कृतिक समाजांमुळे आपली सांस्कृतिक ओळख हरवून बसण्याची भीती त्यांना असते.

निष्कर्ष

भारत गेल्या ७५ वर्षांपासून विविधतेतील एकता आणि समृद्ध लोकशाहीसाठी ओळखला जातो. कारण भारतीय बहुसांस्कृतिकता ही विविधता स्वीकारते आणि अशा प्रकारे सर्व समुदायांना विविधता आणि समान दर्जा देऊन लोकशाही मजबूत करते. बहुसांस्कृतिकतेला धोका तेव्हा येतो जेव्हा एखादा गट स्वतःला इतरांपेक्षा श्रेष्ठ मानून संकुचित पद्धतीने विचार करू लागतो आणि इतर गटांशी भेदभाव आणि वैर दाखवतो. बहुसांस्कृतिकतेमुळे निर्माण झालेल्या या भेदभावाविरुद्ध, प्रत्येक भारतीयाने राष्ट्राची एकता आणि अखंडता टिकवून ठेवली पाहिजे, शांतता आणि सद्भावना राखली पाहिजे, मूलभूत कर्तव्ये पाळली पाहिजेत, मूलभूत अधिकारांचा आणि लोकांच्या सर्व घटकांना घटनेने हमी दिलेल्या स्वातंत्र्याचा आदर केला पाहिजे. प्रत्येकाने धर्माच्या योग्य आकलनाचा प्रचार केला पाहिजे, सर्व धर्मांच्या समानतेवर जोर दिला पाहिजे. जातीयवाद, धार्मिक कट्टरतावाद, धार्मिक आणि सांस्कृतिक भेदभावाविरुद्ध जनमत तयार करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.

आज भारताला केवळ "लोकशाहीची संस्कृती" नाही तर "संस्कृतीची लोकशाही" हवी आहे. भारतीय जनतेला समान नागरिकत्वाच्या चौकटीत भाषेच्या, प्रांताच्या, धर्माच्या बहुविध अस्मिता ठेवण्याचा आणि व्यक्त करण्याचा अधिकार असला पाहिजे. आपण "बहुसांस्कृतिक भारत" ला "एकरंगी भारत" होऊ देऊ नये हे आपले कर्तव्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- अली रत्तान्सि (२०११): " बहुसांस्कृतिकतावाद : एक सूक्ष्म परिचय दृ अनुवाद ", (Sage publications)
- बासु डी. डी. (१९९७): भारतीय राज्यघटनेची ओळख— अनुवाद (New Delhi: Prentice&Hall of India)
- बाजपेयी रोचना (२०१५, फेब्र. १३): भारतीय बहुसांस्कृतिकतावाद : एक अपवाद ?
- आहुजा राम (२००२): भारतीय समाज , रानावत प्रकाशन जयपुर व नवी दिल्ली
- Rege Sharmila (2003): Sociology of Gender, Sage Publications, New Delhi, Thousand Oaks London.
- Joel M. Charon(2009): "Symbolic Interactions: An Introduction, An Interpretation, An Integration", 10th Edition, Paperback.

- Mallick, Md. Ayub (2013, Sept.-Oct.), „Multiculturalism, Minority Rights and Democracy in India“, IOSR-Journal of Humanities and Social Sciences, Vol. 16, Issue 1, 72-82.
- Kymlicka (1995): “Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights”, Oxford Political Theory Series (Clarendon Press)

Cite This Article:

डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील, (2022), भारतातील बहुसांस्कृतिकता: वर्तमान स्थिति आणि समकालीन आव्हाने, *Electronic International Interdisciplinary Research Journal*, Volume No XI (Special Issue-I), 31-36.